

Geopolitikai változások, modernizációs stratégiák és a szubimperializmus koncepció újragondolása: a brazil eset

Szilágyi István

Jogász-politológus, Pécsi Tudományegyetem; szortega@freemail.hu;
0000-0002-3935-272X

Abstract

Geopolitical Changes, the Strategies of Modernization, and the Rethinking of „Sub-Imperialism.” The Brazilian Case

The aim of this study is to analyze theoretical questions using examples from the main geopolitical changes occurring worldwide. In the 1980s and 1990s, in the three semi-peripheral regions of the world, namely Southern Europe, Latin America, and Eastern-Central Europe, authoritarian and bureaucratic dictatorships collapsed. Subsequently emerging countries, including members of the BRICS-group, began to play a significant part in world politics. In Latin America, the era of the so-called „Exceptional States,” followed by a transition to democracy, came to end, resulting in hybrid political systems. New regional integrative organizations such as Mercosur, UNASUR, the Shanghai Cooperation Organization, the Asia-Pacific Economic Cooperation, and the Eurasian Economic Union were reorganized and established. During the years of transition, international relations underwent significant changes. The bipolar world system gradually gave way to a multipolar system. Concurrently, the notion of „sub-imperialism,” initially developed by Ruy Mauro Marini in the 1970s, began to be reconsidered and reevaluated. This shift prompted several questions: Is the concept formulated by Ruy Mauro Marini fifty years still applicable today? Can it effectively describe phenomena unfolding during this period? Should we classify Brazil as a great power or as a sub-imperialistic state?

Keywords geopolitical changes, BRICS, Brazil, sub-imperialism, Ruy Mauro Marini

Geopolitikai változások a világban: a brazil függetlenség és modernizáció kontinentális aspektusai

A tizenkilencedik század első harmadában kontinentális felszabadító háború bontakozott ki Latin-Amerikában. Ennek egyik legfontosabb állomásaként és eseményeként 1822. szeptember 7-én sor került a független Brazil Császárság kikiáltására.¹ Az új portugál nyelvű állam kezdettől meghatározó politikai, gazdasági és szellemi/kulturális szerepet játszott a térség életében. Százharminc évvel később a kontinentális modernizációs és társadalomátalakító stratégiák és kísérletek egyik fő terepévé, az 1964. április elseji katonai hatalomátvétellel pedig a kivételes államokat létrehozó új militarizmus rendszereinek első képviselőjévé vált.²

Ezeknek a történelmi változásoknak és mozgásoknak alapjául az 1950-es, 1960-as évtized kezdetétől Latin-Amerikában a gazdaság, a politika és a társadalom szférájában kiéleződött strukturális válság ellentmondásai szolgáltak. Kimerültek az importhelyettesítő gazdaságpolitikai modell fejlődési lehetőségei. A kontinensen *különböző típusú modernizációs és társadalomátalakító stratégiák és reformprogramok* fogalmazódtak meg, kormányzati szintű reformkísérletek indultak be, amelyek a jelzett válság leküzdését, a gazdasági függés és a kontinentális alulfejlettség felszámolását, a világgazdasági rendszerhez való illeszkedés, a világgazdasági centrumokhoz történő felzárkózás és az új tőkefelhalmozási módra történő áttérés megvalósítását tűzték ki célul. E törekvések és modernizációs stratégiák és modellek alkalmazása és bevezetése terén is kulcsszerepet játszott Brazília.

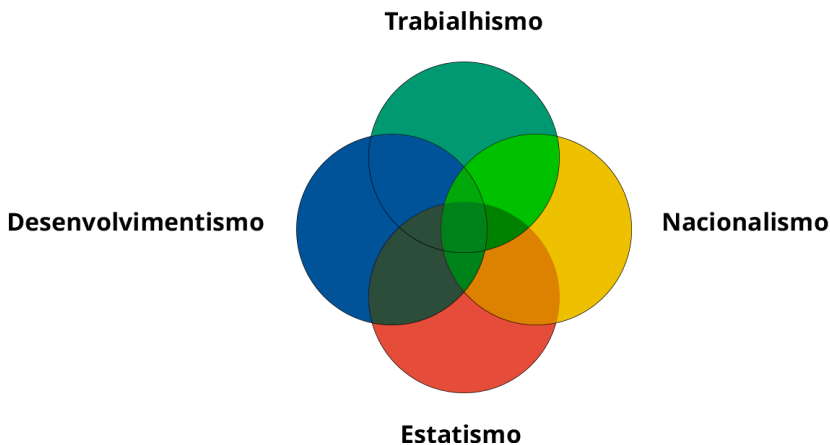
A hidegháború jelzett periódusában Brazíliában két, történelmi szempontból is jelentős modernizációs kísérletre került sor. *Juscelino Kubitschek* elnöksége idején (1956. január 31- 1961. január 31.) beindult a harmincegy elemet tartalmazó *Tervcélok (Planes de Metas)* elnevezésű, gyors ütemű változások megvalósítását előírányzó nemzeti fejlesztési típusú (*nacional-desenvolvimentismo*) *reformprogram*, mely „öt év alatt ötven év” feladatait kívánta elvégezni.

1 1889. november 15-én a hadsereg vértelen puccsal megdöntötte a császárságot, és köztársasági államformát vezetett be.

2 Részletesen lásd: Szilágyi 2022.

Juscelino Kubitscheket az 1961. január 31-én hatalomra került Jânio Quadros - João Goulart kettős követte az ország élén. A sok tekintetben kiszámíthatatlan és a politikai játszmákat kedvelő elnök azonban hét hónap múlva Getulio Vargas halálának napján, augusztus 24-én váratlanul lemondott. Rövid és intenzív politikai és parlamenti közjátékot és tárgyalássorozatot követően, az alkotmányos előírásoknak megfelelően, 1961. szeptember 7-én sor került Quadros alelnökének, João Goulartnak elnöki beiktatására.³ Ezzel kezdetét vette a *trabalhizmus* gazdasági-társadalmi alapértékein, azaz a dolgozói érdekek védelmén, a nemzeti fejlesztéspolitikán, a hazafias elkötelezettségen és az állami szerepvállaláson alapuló, a John Fitzgerald Kennedy amerikai elnök által Punta del Estében 1961 augusztusában meghirdetett „Szövetség a Haladásért” programmal, valamint a Kubitschek éra törekvéseivel rokonságot mutató második reform típusú modernizációs kísérlet Brazíliában.

1. ábra: A brazil trabalhizmus állandó elemei

(Forrás: Cássio Silva Moreira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 94. o.)

Az alapreformok című dokumentum programjára épülő Hároméves terv végrehajtása és megvalósítása azonban nem járt sikerrel. A João

3 Részletesen lásd: Szilágyi 2021; Szilágyi 2022.

Goulart által beindított modernizációs kísérlet és reformpolitika vereséget szenvedett. 1964. április 1-jén bekövetkezett az új militarizmus katonai diktatúrájának hatalomátvétele Brazíliában.

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes évtizedeiben azonban alapvető és történelmi geopolitikai változások mentek végbe a világban. A három félperifériális régióban, Dél-Európában, Latin-Amerikában és Kelet-Közép-Európában összeomlottak a különböző típusú tekintélyuralmi és bürokratikus diktatúrák. Megjelentek és a világpolitika színpadára léptek a feltörekvő országok, különösen a BRICS csoport tagjai.

Latin-Amerikában véget ért a kivételes államok korszaka, demokrati-zálódási folyamatok indultak be és létrejöttek a hibrid demokrácia politikai rendszerei. A világ különböző részein megszerveződtek és újjászülettek az új típusú regionális integrációk (Mercosur, UNASUR, Sanghaji Együtműködési Szervezet, a Csendes-óceáni Együtműködési Fórum, az Eurázsiai Gazdasági Unió stb.).

Megváltoztak a nemzetközi viszonyok. Véget ért a kétpólusú világrendszer és megindult a multipoláris világrendszer kiépítésének és kiépülésének folyamata.

Az említett folyamatokkal és jelenségekkel párhuzamosan a második évezred elején sor került az 1970-es évtizedben Ruy Mauro Marini által kidolgozott szubimperializmus koncepció újragondolására. Felmerül a kérdés: milyen aktualitással és érvényességgel rendelkezik a Ruy Mauro Marini által kidolgozott elmélet napjainkban? Alkalmas-e az ötven évvel ezelőtt kidolgozott koncepció a napjainkban tapasztalható jelenségek leírására? Annak ellenére, hogy Brazília a huszonegyedik század első évtizedeiben az államok hierarchiájában a hetedik/nyolcadik helyet foglalja el, és mint feltörekvő országról és jövőbeni nagyhatalomról írnak róla, megválaszolásra vár az a kérdés is, hogy a végbement változások alapján hogyan jellemezhető az ország? Brazília nagyhatalom, és/vagy szubimperialista állam?

Mielőtt azonban e felvetésekre válaszolnánk, meg kell vizsgálnunk a kontinensen az 1960-as, 1970-es évtizedben bevezetett katonai diktatúrák, és a Latin-Amerikában az elmúlt hat évtizedben érvényesülő modernizációs modellek és stratégiák jellegzetességeit.

A strukturális válság és következményei Latin-Amerikában

Amint azt tanulmányunkban jeleztük, az elmúlt hét évtizedben a latin-amerikai kontinensen kiéleződtek a strukturális válság ellentmondásai a gazdaságban, a társadalomban és a politikában. Kimerültek az importhelyettesítő gazdaságpolitika fejlődési lehetőségei. Színre léptek a strukturális válságot, a gazdasági függőséget, a kontinens gyengén fejlettségének felszámolását, a világgazdasági rendszerhez való illeszkedést és a világgazdasági centrumokhoz történő felzárkózást célzó különböző stratégiák, reformprogramok és kísérletek.

E válaszok egyikének az *új militarizmus neoliberais válságmegoldó stratégiája* tekinthető. A hadsereg intervenciója reakció volt a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott és hatékony bekapcsolódás és az új tőkefelhalmozási módra való áttérés szükséglete által kiváltott politikai válságra és az uralkodó hatalmi tömb hegemoniájának megrendülésére. Mindez az államapparátus, a politikai és gazdasági rendszer radikális átalakulására és átalakítására irányuló kísérletben öltött testet.

Az új militarizmus, avagy az új golpizmus korszaka a kontinensen a brazil Fegyveres Erők 1964. április elsejei katonai beavatkozással vette kezdetét. Ez egyben a hagyományos *caudillismo* végét, Gabriel García Márquez regényének címét kölcsön véve a pátriárka alkonyát is jelentette.⁴

Melyek ennek a rendszernek az alapvető és legfontosabb jellemzői?

Az új militarizmus legfőbb jellemzője, hogy a már említett hagyományos *caudillismo*, avagy katonai hatalomátvétel, katonai puccs (*pronunciamiento militar*) egyszemélyi diktatúráját a Fegyveres Erők intézményes hatalomátvétele és hatalomgyakorlása váltotta fel és helyettesítette. A hadsereg az érintett társadalmak totális, minden szférára (gazdasági, politikai, ideológiai) kiterjedő *újjászervezésére, átszervezésére (reorganización) és újr alapítására (refundación)* vállalkozott. Kivételes Államokat (*Estados Excepcionales*) és autoritárius rendszereket hozott létre,

4 García Márquez 1978.

megkezdte a társadalmi, a gazdasági és a politikai élet már említett, teljeskörű átalakítását, és egy új tőkefelhalmozási mód és modernizációs modell feltételeinek megteremtését.

A *kivételes államok* formailag a fegyveres erők intézményes hatalomátvétele útján jönnek létre, ahol a hadsereg sajátos és egyetlen politikai pártként az érintett társadalmak totális, minden szférára (gazdasági, politikai, ideológiai) kiterjedő újjászervezésére, és modernizálására törekszik.

Ennek megfelelően *funkciójuk is sokrétű*, és lényegét tekintve *öt csomópont köré csoportosítható*: 1. A sajátos belső és külső elnyomó (válságkezelő és globális rendszerkonzerváló); 2. Az új típusú felhalmozást biztosító, gazdasági szerkezet átalakító, újraalapító és modernizáló; 3. A hatalmi tömb hegemoniáját újjászervező és a hatalmi pozíciókat az uralkodó osztályokon belül, a transznacionális tőkével társult hazai monopoltóke javára újraelosztó; 4. Az ideológiát szolgáltató; valamint 5. A nemzetpolitikát és a társadalmi kohéziót újradefiniáló funkció köré.

Mindezek külső és belső oldalai összeolvadnak, áthatják egymást, a külső tényezők interiorizálódnak, belsővé válnak, együttesen egységes rendszer építőköveit alkotják és a valóságos folyamatokat figyelembe véve nem is szakíthatók szét egymástól.

Modernizációs modellek és modernizációs stratégiák

A latin-amerikai új militarizmus kivételes államai modernizációs diktatúráknak tekinthetők, amelyek hatalomra kerülésük után megkezdik a társadalmi, a gazdasági és a politikai rendszer teljes átszervezését.⁵

A modernizáció a társadalom és a társadalmi alrendszerek egyre bonyolultabbá, komplexebbé váló differenciálódásával, a különböző társadalmi alrendszerek közötti koordinációs mechanizmusok együtteseként megvalósuló hatékony és racionális döntéshozatali struktúrákkal és intézményi szabályozással írható le. A modernizációra jellemző hívószavak a rendszer elemei közötti *koherencia*, a *differenciálódás* és az *adaptáció*. A modernizációnak nincs egységes és univerzális modellje.

5 A latin-amerikai modernizációval kapcsolatban lásd: Szilágyi 2019.

E folyamat lényege megítélésünk szerint a Talcott Parsons amerikai szociológus által kidolgozott AGIL rendszer továbbfejlesztésével, az AGILS diagram felrajzolásával értelmezhető, magyarázható és ábrázolható. Ez utóbbi annyiban különbözik az immár klasszikussá vált megközelítéstől, hogy ötödik elemként a szociális és jóléti (állami) alrendszert (welfare system - well-being system) is beépíti a modellbe. Az adaptációs (gazdasági), a célelérő (politikai), az integrációs (jogi) és a latens mintafenntartó (ideológiai-kulturális értékek) alrendszer kiegészül az önálló elemként megjelenő szociális-jóléti szférával.

A sikeres modernizáció nem választható el a történelmileg különböző alakot öltő, a társadalmi-jövedelmi különbségeket csökkentő, szociális biztonságot garantáló jól-léti (well-being)⁶⁷ rendszer kiépítésének, kiépülésének kritériumától.

Az eredményes modernizáció adaptív struktúrája szorosan kapcsolódik a fenntartható fejlődést biztosító eredményes és hatékony gazdaságpolitika alkalmazásához és a demokratikus politikai rendszer intézményesítéséhez.

A modernizációnak a történelmi fejlődés során három modellje alakult ki. Az *északi vagy német (bismarcki) modell*, a *brit modell*, valamint a *latin modell*. A különbség közöttük az államtípusok jellegében, az állami szerepvállalás módjában, mértékében és az alkalmazott gazdaságpolitikában mutatható ki.

2. ábra: Az AGILS modell

A (daptation) - Adaptációs alrendszer- gazdasági alrendszer	G (oal attainment) - Célelérő alrendszer- politikai alrendszer
I (ntegration) - Integrációs alrendszer - jogi alrendszer/ normák	L (attent pattern maintenance) - látens mintafenntartó alrendszer - kulturális alrendszer/ értékvilágok
S (ocial Service System - Welfare System, well-being sytem) Szociális-jóléti és jól-léti rendszer	

(Forrás: a szerző összeállítása)

6 A problémakör magyar nyelvű vizsgálatát és elemzését lásd: Hervainé-Folmeg 2014.

A *német modell* az univerzális biztonság szociáldemokrácia által is felkarolt eszméjét valósította meg a konzervatív politikai jobboldal vezetésével, a szavazati jog kiterjesztése útján. Ebben a konstrukcióban az új elit kezdettől fogva versenyre kényszerült hazai és külföldi vetélytársaival. A gazdaságban és a szociális szférában jellemző volt az erős állami jelenlét. Tekintélyelvű vezető és vezetés irányításával alakult ki az autoritárius politikai rendszer intézményi hálózata. Sajátos társulás jött létre az állam és az egyén között. A modell a megkésett fejlődés következtében a gyors ütemű felzárkózás útjára lépett országok esetében eredménnyel járt.

A másik sikeres forogatókönyvet és megoldási módot a *brit modell* képviselte. Ebben az esetben a szociális szférában az állami beavatkozás részleges és minimális volt. A fejlődés motorját a piac és az egyéni kezdeményezés jelentette. A demokratikus politikai berendezkedés szerves fejlődéssel, reformok sorozatával párosult. Ezekben az országokban a tradíció vált hagyománnyá. Az 1940-es évektől azonban a brit modellben megjelent a jóléti állam által megtestesített közhatalmi-intézményi alrendszer is.

Latin-Amerikában és a világ más félperifériális térségeiben ezekkel szemben a *latin-modell* keretében megvalósuló modernizációs kísérletről beszélhetünk. E társadalomátalakító programra jellemző a szociális szféra negligálása és a gazdaság területén az átalakítások első fázisában megvalósuló erőteljes és erőszakos állami intervenció. Ezt követően a gazdaság területén az állami szubszidiaritás, politikai téren pedig az állami mindenhatóság, az állami onnipotencia érvényesül. Ennek megfelelően a neoliberais gazdasági modell működésének és irányításának politikai feltételeit a tekintélyuralmi-diktatórikus politikai berendezkedés biztosítja. A modell általánosságban sikertelen vagy részben sikeres, erőltetett ütemű modernizációs és felzárkózási kísérletként értékelhető.

Barrington Moore Jr. 1966-ban angolul,⁷ majd 1975-ben portugálul is megjelent könyvében⁸ a latin modernizációs modell helyett a *konzervatív modernizáció* (*Modernização conservadora*) koncepcióját és elméletét vázolja fel. Következtetéseinek alapját a polgári forradalom és a tőkés fejlődés klasszikus útjától eltérő német és japán eset vizsgálata képezi,

7 Moore 1966.

8 Moore 1975.

amelyek azonban paradigmaticus jellegüknél fogva alkalmasnak bizonyultak a latin-amerikai fejlődés magyarázatára is.

Barrington Moore a modernizáció három lehetséges útjáról ír. Az elsőt a preindusztriális gazdasági és politikai viszonyokkal és az ancien rezsimmel radikálisan és gyökeresen szakító *demokratikus polgári forradalom* jelenti. Ez jellemzi Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok történelmét. Ezekben az esetekben a tőkés modernizációban érdekelt társadalmi csoportok elegendő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy kompromisszumoktól mentesen végigvigyék a gazdasági, társadalmi, politikai átalakulást és megnyerjék a hatalomért folytatott küzdelmet.

A kapitalista fejlődés második útját a tőkés polgári átalakulásban érdekelt erők viszonylagos gyengesége jellemzi. A demokratikus polgári forradalom ezért vereséget szenved. A radikális gazdasági-társadalmi-politikai változásban érdekelt ipari és kereskedelmi szektorok szövetség kötésre kényszerülnek a hatalmat gyakorló (földbirtokos) oligarchia különböző csoportjaival. Ez a kompromisszum lehetetlenné teszi a következő modernizációhoz szükséges átalakítások véghezvitelét. Ez *a felülről jött forradalom konzervatív modernizációt*, politikailag pedig a fasizmusig terjedő elnyomó rendszerek létrejöttét eredményezi. Ez jellemzi a német és a japán fejlődést, de ezek sorába tartoznak a felzárkózás programjával színre lépő, az agrároligarchiával szövetséget kötő, félperifériális térségek hatalmi rendszerei is, amelyek gyengeségéhez a külföldi, transznacionális tőke befolyása is hozzájárul.

Mindezek együttesen a függő kapitalizmust intézményesítik ezekben a régiókban. André Gunder Frank múlt század hetvenes évtizedében írott munkája szerint ezekben az országokban a lumpenburzsoázia jut hatalomra, amely csak imitálja a felzárkózást. Az általa irányított modell ezért csupán lumpenfejlődést eredményez.⁹

A preindusztriális társadalomból az adaptív struktúrákat eredményező berendezkedéshez vezető fejlődés és modernizáció harmadik típusát a falusi, vidéki, paraszti bázisra alapozott, ám magát proletárdiktatúrának nevező, az Oroszország és Kína által reprezentált *kommunista út* jelenti.

A nyugatosodás, avagy westernizációs mintakövetéssel szemben e rendszerek az általunk *easternizáció, avagy keletiesedés* elnevezéssel

9 Gunder Frank 1973.

illetett fejlődési utat képviselik. A szovjet tapasztalatok mechanikus – olykor kényszerű – átvételét megvalósító berendezkedés azonban államkudarckokat eredményezett és történelmi zsákutcának bizonyult.

Tiszta modellek és ideáltipikus formák a valóságban nem léteznek. A dél-európai és a kelet-közép-európai uniós országok felzárkózási, illeszkedési és modernizációs kísérleteire is érvényesnek tekinthető azonban a gazdasági fejlettség, a politikai demokrácia és a szociális-jóléti szféra összekapcsolására és elválaszthatatlanságára vonatkozó AGILS-típusú modernizáció kritériumrendszere.

A latin-amerikai modernizációra és fejlődésre vonatkozó koncepciók és paradigmatis értelmezések áttekintése után hangsúlyozni kívánjuk, hogy a kontinensen a tizenkilencedik század második felétől az *1990-es évtizedben születő* új demokráciák regionális integrációk, stratégiai partneri együttműködések és multilaterális nemzetközi rendszer kialakítására irányuló erőfeszítéseit megtestesítő *posztdemokratikus periódusig* az elmaradottság leküzdésének három gazdaságfejlesztési modelljéről és stratégiájáról beszélhetünk.

Kronologikus sorrendben *a nyersanyag-exportőr gazdálkodás szakaszáról (1850–1930), az importhelyettesítő iparosítás korszakáról (1930–1970) és a neoliberais fordulat (1980-tól) periódusáról.*

E gazdaságfejlesztési kísérletekhez történelmi szakaszonként és országonként eltérő politikai-kormányzati rendszerek, reformprogramok, társadalomátalakító stratégiák és kísérletek társultak.

Közös sajátoságként azonban a hadsereg domináns beavatkozása, a forradalmi fenyegetettségtől és a külső beavatkozástól való félelem, a tekintélyuralmi politikai rendszer intézményesítésének meghatározott formája és a kormányzati dirigizmus említhető. Ez 1930 és 1970 között befelé forduló, sok tekintetben autarkias gazdaságpolitikával, nemzetközi elszigeteltséggel, a piac korlátozására irányuló törekvéssel, – s ahol a populizmus uralkodó irányzattá és domináns társadalom-és államszervező erővé vált—, az (szakszervezeti) érdekvédelem állami irányítású korporációs rendszer létrehozásával társult. Az 1960-as évtized második felétől megjelenő progresszív és regresszív, új típusú katonai diktatúrák *a konzervatív forradalommal párosuló bismarcki-latin modell* állam- és társadalomépítő gyakorlatát testesítették meg. Ez gátolta a társadalmi mobilitást, nem járult hozzá a szociális különbségek csökkenéséhez az adott társadalmak stabilitását eredményező középrétegesedéséhez.

Módosította ugyan az eredeti latin modell paramétereit, a politikai-társadalmi modernizáció szempontjából azonban végeredményét tekintve sikertelennek bizonyult.¹⁰

A hadsereg az 1980-as évtizedben visszavonult a laktanyákba és átadta a hatalmat a posztdemokratikus állami berendezkedéseknek. A kivételes államok bukása után megszületett és bevezetett új demokráciák „hibrid rendszereinek” működésére, külső és belső mozgásterére azonban nagy hatást gyakorolnak az öröklött tekintélyuralmi enklávék, struktúrák, intézmények és a nemzetközi viszonyok rendszerében uralkodó és érvényesülő tendenciák.

Történelmi tény, hogy az új golpizmus, avagy új militarizmus által képviselt neoliberális gazdasági és politikai modell vereséget szenvedett. Vereséget szenvedett többek között azért, mert nem csökkentette a társadalmi egyenlőtlenséget, sőt nőtt a jövedelmi különbség a társadalmi osztályok és csoportok között. Nem sikerült megszüntetni a rendkívüli szegénység (*extrema pobreza*) és a társadalmi kirekesztettség (*exclusión social*) magas fokát/arányát.¹¹ Hiányzott a szerves modernizáció egyik alapfeltétele, a demokratikus politikai rendszer megteremtése. A gazdasági téren elért részleges sikerek ellenére ez az a terület, ahol a katonai rendszerek eredményei megkérdőjelezhetők és elégtelennek bizonyultak.

Ruy Mauro Marini és a szubimperializmus koncepció megjelenése

Az 1980-as évek második felében, az 1990-es évtized első felében létrejött hibrid demokráciákban fennmaradtak a történelmileg öröklött tekintélyuralmi enklávék és a különböző politikai eliteket egyaránt érintő rendszerszintű korrupció.

A latin-amerikai új demokráciáknak szembe kellett nézniük másfelől a gazdasági-szociális egyenlőtlenségből, a viszonylati függésből, a világ-

10 Brazília és Chile ezirányú tapasztalatairól lásd: Szilágyi 2015; Szilágyi 2022.

11 A társadalmi egyenlőtlenségek mérésére a Gini-index szolgál, amely 0 és 1 között méri a különbségeket. Minél közelebb vannak az értékek a nullához, annál kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek az adott országban. Ennek az ellenkezőjét jelentik az egyhez közeli értékek. Brazíliában a diktatúra időszakában a Gini-index 0,6-os értéket mutatott.

gazdaságba történő illeszkedés nehézségeiből, a társadalmi nyomorból és kirekesztettségéből, a bűnözésből, valamint az integrációk és integrációközi együttműködés problémáiból fakadó ellentmondásokkal is.

Az elmúlt évtizedekben végbement fejlődés és modernizáció ellenére a kontinens alapvető problémáinak felszámolására és kezelésére nem fogalmazódtak meg és nem jöttek létre meggyőző, hiteles válaszok és kísérletek.

Ezek a tényezők magyarázzák az 1970-es évtizedben népszerű és széles körben elterjedt koncepciók és értelmezések ismételt megjelenését és újjászületését.

A térség problémáival foglalkozó elemzők egyre nagyobb többsége egyre gyakrabban fordul a Ruy Mauro Marini által teoretizált függés, elmaradottság, tőkefelhalmozás, kontinentális szuperkizsákmányolás, relatív érték-többlet, demokrácia, diktatúra, és szubimperializmus kérdéseinek ismételt vizsgálata felé.

Ez a magyarázata annak is, hogy az 1997-ben elhunyt brazil szerző korábbi művei a második évezredben új kiadásokban jelennek meg.

Carlos Eduardo Martins szerint: „Ruy Mauro Marini munkássága a XX. század egyik legfontosabb és legeredetibb [...] társadalmi gondolkodásának tekinthető. Latin-Amerikában nagyon elterjedt [...]”.¹² Megítélése szerint az elmélet fejlődéséhez való legfontosabb hozzájárulást a függő kapitalizmus elmélete és mint fogalmak: a szuperkizsákmányolás, (*superexplotación*), a szubimperializmus, a felkelés ellenes állam (*Estado de contrainsurgencia*) és a negyedik hatalom állama (*Estado de cuarto poder*) jelenti.¹³ Carlos Eduardo Martins ezt a továbbiakban a következőkkel egészíti ki:

„Marini munkássága négy nagy témakör esetében bír relevanciával. Első helyen a függő gazdaság problémaköre emelhető ki, amely az 1990-es évtizedtől a globalizáció gazdaságpolitikájaként jelenik meg. A második nagy témát a latinamerikai politikai modell elemzése képezi. Harmadikként a szocializmus, mint politikai mozgalom és mint állami és civilizációs kísérlet vizsgálata emelhető ki máig ható érvényességgel. A negyedik elemet a latinamerikai gondolkodás jelenti, amelynek alapvető irányzatait ő rendszerezte és elemezte.

12 Martins 2013: 31.

13 Martins 2013: 31.

Ez az 1990-es évtizedben mint a XXI. századi kihívások felé fordulás kritikai revíziója fogalmazódott meg.”¹⁴

Adrian Sotelo Valencia Ruy Mauro Marini gondolatainak időszerűségéről írva a következőképpen érvel:

„[...] Ruy Mauro Marini gondolatai, [...] a XXI. században is megőrizték érvényességüket azon oknál fogva, hogy azokat a feltételeket, amelyeket függőség dialektikája kapcsán felfedezett (a munka szuper kizsákmányolása, egyenlőtlen csere, szubimperializmus és a negyedik hatalom állama) továbbra is jellemzik a tőkés világ gazdaságot.”¹⁵

Raul Zibechi az 1964-es államcsíny óta érvényesülő brazil gazdasági és politikai expanziós törekvések fontosságára hívja fel a figyelmet. Ezek jellemezték a brazil hibrid újdemokrácia kormányainak tevékenységét is a Fernando Henrique Cardoso, a Lula és a Dilma Russef és a Jair Bolsonaro korszakban egyaránt. Emiatt az „imperialista” és hegemon jellegű aspirációk miatt.

„A brazil tőke és a brazil állam offenzívája következtében a dél-amerikai régióban a legkevésbé se meglepő módon a politikai és az akadémiai szférában zajló vitákban ismét megjelent a „szubimperializmus” kifejezés. Három évtizeddel Ruy Mauro Marini *A világméretű tőkefelhalmozás és a szubimperializmus*¹⁶ című híres műve után ismét aktualitásra tett szert a felfogás. Az elmúlt években különböző munkák vitatták a témát és a hírközlési eszközök is gyakran alkalmazták a „szubimperializmus”,¹⁷ illetve az imperializmus fogalmakat. Brazília felemelkedése lehet ennek a megújult érdeklődésnek az egyik oka. A nagy brazil vállalatok szomszédos kis országokban támadt konfliktusai (a Petrobras Bolíviában, az Odebrecht Ecuadorban egyebek mellett), világossá tették Brazília szerepét a régióban.”¹⁸

14 Martins 2013: 32–33.

15 Valencia 2017: 30.

16 Marini 1977a.

17 Részletesebben lásd: Féliz 2018.

18 Zibechi 2018: 32.

Tegyük fel ismét a kérdést: miért aktuálisak Ruy Mauro Marini gondolatai? Azért, mert mint az előzőekben idézett hivatkozások is mutatják, a brazil szerző munkái ugyanazokkal a problémákkal foglalkoznak, amelyek hatvan évvel ezelőtt felmerültek és amelyek mind a mai napig nem oldódtak meg. Azok a gazdasági-politikai jelenségek és elméleti kérdések, mint az elmaradottság, a társadalmi egyenlőtlenség, a centrum-periféria viszony, az elmaradott országok szuperkizsákmányolása, a növekedés elmaradottsági modellje és az ebből fakadó problémák a huszonegyedik század első évtizedeiben is aktuálisak és égető fontosságúak. Mindezek az állapotok a jelenkori kapitalizmus fejlődésében és változásaiban gyökereznek.

A múlt század hatvanas-hetvenes évtizedeiben az elmaradottság leküzdése a latin-amerikai országok esetében forradalmi és radikális változások bevezetésével reális alternatívának és lehetőségnek tűnt. Ezzel kapcsolatban különböző teóriák születtek. Ezek egyikének tekinthető a kontinens fejlődésével kapcsolatban a Fernando Henrique Cardoso, Celso Furtado, Raul Prebisch és Osvaldo Sunkel vezetésével és nevével fémjelzett cepalista koncepció¹⁹ és a már említett André Gunder Frank által képviselt lumpenfejlődés elmélet. Ebbe a sorba illeszkedik a Theotonio dos Santos által felvázolt szocializmus vagy fasizmus alternatíva is.²⁰

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik Ruy Mauro Marini *Elmaradottság és forradalom*,²¹ *A függés dialektikája*,²² *A világméretű tőkefelhalmozás és a szubimperializmus*,²³ az *Állam és válság Brazíliában*,²⁴ a *Latin-Amerika:*

19 A CEPAL, a Gazdasági Bizottság Latin-Amerika és a Karib-térség számára (*Comisión Económica para América Latina y el Caribe*) az ENSZ 1948-ban alakult szakosított szervezete, amelynek alapvető feladatát a jelzett térség gazdasági fejlődésének és modernizációjának elősegítése jelentette. Az ebbe a körbe tartozó közgazdászok Latin-Amerika felzárkózásával kapcsolatos terveket és programokat dolgoztak ki, amelyek a centrum-periféria viszonyból fakadó hátrányos helyzet felszámolásán és az állam gazdasági, gazdaságfejlesztési szerepvállalásán (*desarrollismo*) alapult. Legismertebb képviselői a már említett: Raul Prebisch, Celso Furtado, Osvaldo Sunkel és az 1995–2002 közötti periódusban Brazília elnökének választott Fernando Henrique Cardoso voltak.

20 Dos Santos 1978.

21 Marini 1971.

22 Marini 1973.

23 Marini 1971.

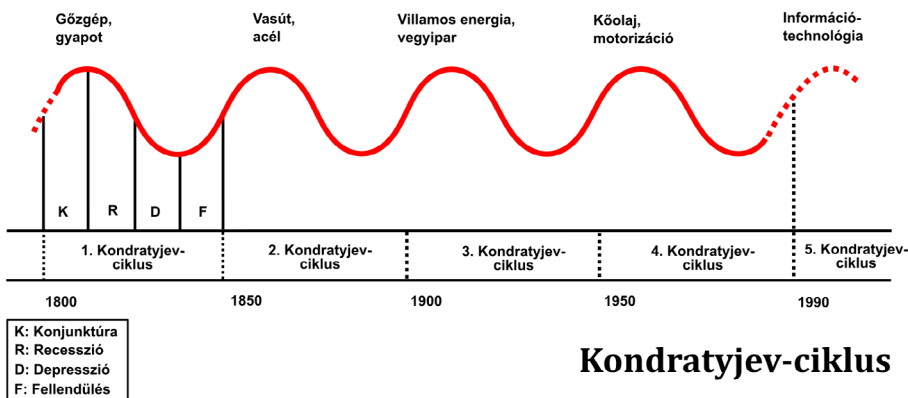
24 Marini 1977b.

függés és integráció,²⁵ valamint a *Latin-Amerika, függés és globalizáció*²⁶ című műveiben.

Az említett és vágyott átalakítások éles és frontális összecsapások révén a bipoláris világ körülményei közepette is elérhetőnek tünnek. A megoldásra váró problémákra a Kondratyev-ciklus alkalmazásával kínáltak elméleti magyarázatot, ahol az egyes szakaszok végét a hanyatlás, vagy recesszió jelentette, ami egyben egy új, gazdaságélénkítő szakasz kezdetét, új húzóágazat színrelépését, egy új tőkefelhalmozási módra történő áttérés kezdetét, a gazdasági fejlődés új periódusának bekövetkezését is jelezte. Az 1990-es évektől ezt az új fázist a globalizálódott világ transznacionális monopolkapitalizmusa, az űrkor, az informatika, az elektronika és a nanotechnológia korszaka jelenítette meg.

A Kondratyev-ciklus (más néven K-Hullám) kitalálójáról, Nyikolaj Kondratyevről kapta nevét. Az elmélet szerint egy gazdasági ciklus körülbelül 50 éves időszakonként ismétlődik. Ahogy az alább közölt ábrán is látszik az elmélet vonalát a fontosabb találmányok alapján lehet tagolni. Gőzgép, vasút, elektromosság, nehézipar, olaj, autógyártás, informatika, lézertechnika, űrkorszak. Mivel azonban a ciklusok igen hosszúak, így egyrésztől nehezen igazolhatóak, vagy a pontosságuk terén van eltérés. Mindenesetre a 2008-as gazdasági világválság jól illeszkedik a Kondratyev-ciklusba.

3. ábra: A globális gazdaság szakaszai a Kondratyev-ciklus alapján

(Forrás: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kondratyev-ciklus>)

25 Marini 1992.

26 Marini 2015.

Ahogy a 3. számú ábra mutatja, 1800 és 2019 között a Kondratyev-ciklusok a következő csomópontok és kulcságazatok szerint alakultak. Az első ciklus 1800-tól az 1850-es évekig tartott. A gőzgép és elterjedése kapcsolódik hozzá. A második ciklust, az 1850–1900 közötti éveket, a vasútépítés korának nevezhetjük. A harmadik ciklus (1900–1950) az elektromosság és a vegyipar korszaka. A negyedik ciklus (1950–1990) az autógyártás és a petrokémia, az ötödik ciklus (1990–2008) az informatika és a lézertechnika kora. A 2008-as gazdasági válság beköszönté már az úrkorszak nyitányát jelzi. A jelzett tényezők természetesen nem hozhatók mechanikus módon ok-okozati összefüggésbe egymással. Mindenesetre a bemutatott szakaszolás világosan jelzi a történelmi helyzet komplex jellegét, bonyolultságát, és a felgyorsulás tényét.

Marini megállapításai és állításai

Visszatérve Ruy Mauro Marini munkásságára, tanulmányunkban megkíséreljük tézisszerű tömörséggel összefoglalni a brazil szerző legfontosabb megállapításait és állításait, amelyek a következők:

1. *Az elmaradott világ gazdasága elválaszthatatlan a fejlett világ gazdaságától.*
2. *A függés csak a fejlett országok és hatalmak gazdasági uralmának másik arcát jeleníti meg, szorosan kapcsolódva a centrum-periféria viszonyhoz.*

A latin-amerikai fejlődés problémáit és dilemmáit vizsgálva, Ruy Mauro Marini azokat *történelmi és gazdasági* okokkal magyarázza. A brazil szerző álláspontja szerint a latin-amerikai kontinens integráns és szerves részét képezi a világgazdaságnak. Fejlődése elválaszthatatlan a világgazdaságban bekövetkező változásoktól.

„A latin-amerikai elmaradottság története – írja – a kapitalista világgazdasági rendszer története. Tanulmányozása elengedhetetlen azok számára, akik meg akarják érteni azt a helyzetet, amellyel a rendszer jelenleg szembenéz és azokat a perspektívákat, amelyek megnyílnak a jövőben. Más szóval csak a kapitalista világgazdaság fejlődésének és mechanizmusának biztos megértése nyújtja

Latin-Amerika problémái elemzésének és megfelelő keretek közé helyezésének a lehetőségét.”²⁷

3. Marini által alkalmazott diskurzus *megjeleníti továbbá az imperializmus (nagyhatalmi centrum), valamint az attól való függés elválaszt-hatatlan egységét:*

„A függélmélet számára – olvashatjuk – mindkettő a tőkés világ-gazdaság fejlődésének terméke az imperializmus pedig nem a függés valamiféle valami külső tényezője. Éppen ellenkezőleg, az imperializmus áthatja a gazdaság és a függő társadalom egészét; társadalmi-gazdasági struktúrájának, államának és kultúrájának alapvető tényezőjét jelenti. Az elemzés e perspektívájának elfogadása új lehetőségeket nyit a történelmi és politikai tanulmányok számára Latin-Amerikában.”²⁸

4. *A világgazdaság hierarchikus formában fejlődik.* A latin-amerikai országok világgazdasági integrációját az egyenlőtlen csere és a kiegyensúlyozatlan munkamegosztás jellemzi. Iparosodásuk és gazdasági fejlődésük a nemzetközi munkamegosztás formájától és körforgásától függ.

„Latin-Amerika tőkés világgazdaságba történő illeszkedése az iparosított országok relatív értéktöbblet által meghatározott szükségleteihez alkalmazkodik. Ezen azt értjük, hogy a bérből élő munkaerő kizsákmányolásának formája alapvetően a termelés technikai átalakulásának bázisán és a munkaerő árának tényleges leértékelésén alapszik. Anélkül, hogy elmélyülnénk a kérdés részletes tárgyalásában, elegendőnek tartunk néhány, témánkhoz kapcsolódó pontosítást. Ennek lényege, hogy *eloszlatjuk a relatív értéktöbblet és a termelékenység közötti összefüggés kérdésben kialakult zavart.* Jóllehet a relatív értéktöbblet alapfeltételét a munkatermelékenység növekedése képezi, ez azonban önmagában véve nem biztosítja a relatív értéktöbblet növekedését.”²⁹

27 Marini 1971: 3.

28 Marini 1992: 90.

29 Marini 1973: 116.

A termelékenység növekedésével a munkás csupán azonos időn belül több terméket, nem pedig nagyobb értéket állít elő (hiányzik a hozzáadott érték).

5. „A latin-amerikai iparosodás – folytatja Marini – annak az új nemzetközi munkamegosztásnak felel meg, amely keretei között a függő országokba helyeződik át az ipari termelés korábbi szakaszára jellemző termelési struktúra [...], megtartva az imperialista centrumokban a legélenjáróbb termékek [...] és az ennek megfelelő technológia monopóliumát. Továbbmenve, megkülönböztethetők a nemzetközi gazdaságban azok a lépcsőfokok, amelyeken nem csupán az újonnan iparosodott országok, hanem a korábban élenjárók is elhelyezhetők. [...] Ami szemünk előtt kibontakozik, az a tőkés világgazdaság új hierarchiája, melynek alapját a kapitalista világgazdaság nemzetközi munkamegosztásának az elmúlt 50 évben bekövetkezett újra meghatározása adja.”³⁰

A világgazdaság hierarchizálódása súlyos gazdasági és politikai következményekkel jár. Az elmúlt hat évtizedben egyes latin-amerikai és ázsiai államok – mint korábban említettük, elsősorban a BRICS országok – jelentős és látványos gazdasági fejlődést értek el, közelítettek a fejlett országokra jellemző küszöbértékekhez, felhasználták a regionális és interregionális integrációk előnyeit. Transznacionális vállalataik megjelentek a világpiacra és nagy gazdasági, politikai és ideológiai befolyást gyakorolnak szomszédjaikra is. Ezek csoportjába tartozik Brazília is.

A gazdasági fejlődés meghatározott szintjét elérő országok közül egyeseket szubimperializmusnak, vagy nagyhatalmi ambíciókkal rendelkező és fellépő, felemelkedő országnak nevezhetünk. Ez az ország már saját érdekekkel, saját mozgástérrel rendelkezik. Regionális és szubregionális integrációk szervezőjeként lép fel. Egyszóval: szeretné kialakítani, meghódítani és létrehozni saját befolyási övezetét. 1964 áprilisa, a katonai hatalomátvétel, azaz az új militarizmus modernizáló diktatúrájának hatalomra jutása óta Brazília a dél-amerikai régióban nagyhatalmi jellegzetességeket mutató szubimperializmusként lép fel és tevékenykedik.

30 Marini 2015: 120–121.

Marini már hivatkozott *A világméretű tőkefelhalmozás és a szubimperializmus (La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo)* című tanulmányában a szubimperializmus fogalom tartalmát a következőképpen határozza meg:

„A szubimperializmust egy más alkalommal a függő kapitalizmus monopóliumok és finánctóke korszakába érkezett formájaként határoztuk meg. A szubimperializmus két alapvető elemet foglal magában: egyrészt a világskálán a közepesen fejlett, szerves kompozíciót alkotó nemzeti termelési apparátussal rendelkező szervezetrendszert, másfelől pedig egy relatíve autonóm expansionista politikai gyakorlatot jelent, amely nem csupán a nagyobb imperialista termelési integráció kísérőjelensége, hanem amely az imperializmus nemzetközi rendszerének keretein belül, annak fenntartása céljából tesz szert hegemon befolyásra. E kategóriákban gondolkodva úgy véljük, hogy [...] csupán Brazília valósítja meg Latin-Amerikában teljes mértékben e jelenség által hordozott tartalmat.”³¹

A szubimperializmus fogalma tehát egyben a világgazdaság hierarchikus fejlődésének egyik formáját és megnyilvánulási módját jelenti.

A múlt század hetvenes évtizedében a Georgetown Egyetem és a brazil Legfelső Hadi Akadémia közötti együttműködés eredményeként került sor a világhierarchia modell, vagy világhierarchia koncepció kidolgozására. Ez volt az a korszak, amikor Ruy Mauro Marini szubimperializmusról szóló tételét megfogalmazta.

Az említett modell gazdasági, politikai, katonai tényezők és akarati-érzelmi elemek összekapcsolása révén vizsgálta az országok nemzetközi viszonyok rendszerében játszott szerepét. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egy állam világhatalmi pozícióját, befolyását és súlyát meghatározzák. Ennek alapján Carlos de Meira Mattos tábornok, brazil geopolitikus azt állította, hogy 1977-ben Brazília a hatodik/hetedik helyet foglalta el az országok világhierarchiájában.³²

31 Marini 1977a: 14.

32 Részletesebben: Meira 1975.

„A hatalom, a tábornok meghatározása szerint annak képessége, hogy az egyik fél a másikra kényszeríti akaratát, úgy pszichikai, mint fizikai értelemben és ezt a koncepciót kiszélesítve és gondosan alkalmazva a brazil hatalom és más országok, vagy nagyhatalmak viszonylatában is alkalmazhatjuk”³³ – hangsúlyozza Phil Kelly a Carlos de Meira Mattos tiszteletére írott könyvben olvasható tanulmányában.

A nemzeti hatalom Meira Mattos által kidolgozott és alkalmazott formulája a következő:

Elismert Hatalom

$$Eh = (Krt+Gk+ Kk) \times (Sc+A+Kh)$$

Ahol:

Eh= Államok elismert hatalma

Krt= kritikus tömeg- népesség és terület

GK= gazdasági kapacitás

Kk= katonai kapacitás

Sc= állam által elfogadott stratégiai koncepció

A= nemzeti akarat

Kh= kényszerítő hatalom

Összegezve az adatokat, Brazília a vizsgált korszakban a világhierarchiában a hatodik helyet foglalta el a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nyugat-Németország, Franciaország és Kína után. Az olyan stratégiai elemeket tekintve, mint a nemzeti akarat, a kényszerítő képesség, Brazília a második helyen áll, mások, különösen a gazdasági tényezők esetében a nyolcadik. Meira Mattos úgy véli, hogy nemzete „egy felemelkedő hatalom, amely, mint Kína a legjobb lehetőségekkel rendelkezik ahhoz, hogy a nagyhatalmi státuszt elnyerve szuperhatalommá váljék.”³⁴

33 Kelly 2007: 22.

34 Meira 1975: 22.

Konklúzió

Brazília a történelem folyamán mindig meghatározó szerepet játszott a latin-amerikai kontinens életében, úgy a modernizációs stratégiák megfogalmazása, kialakítása, mind azok gyakorlati alkalmazása során. A múlt század hatvanas-hetvenes évtizedében a szubimperializmus az új militarizmus kivételes államának formájában jelent meg. *A szubimperialista államok közepesen fejlett gazdasággal, az elismert hatalom kritériumrendszerével, saját expanziós jellegű mozgástérrel rendelkező felemelkedő országok/hatalmak – és ezt a tényt a világhierarchia modell is tükrözi.*

E rezsimek – Ruy Mauro Marini kifejezésével élve felkelésseljes államok – összeomlását, bukását követően a hibrid posztdemokrácia rendszerei a modernizáció negyedik típusát kívánják megvalósítani. Elutasítják mind a Washingtoni konszenzuson, mind annak kiterjesztett és korrigált változatán alapuló neoliberais modernizációt. Ugyanakkor ezekben az országokban fennmaradtak az öröklött tekintélyuralmi enklávék, valamint tovább él és virágzik a rendszerszintű korrupció, amelyek együtt lerontják és rombolják e rendszerek, a meghirdetett programok, tervek, ambíciók, célkitűzések és erőfeszítések hatékonyságát. Megakadályozzák ugyanakkor a szubimperialista országok álmainak és lehetőségeinek valóra váltását is. Ennek vizsgálata azonban már egy másik történet. Mi most Ruy Mauro Marini gondolatainak időszerűségét és érvényességét kívántuk bemutatni és elemezni a multipoláris és interdependenssé váló nemzetközi rendszer körülményei között.

Hivatkozott irodalom

Dos Santos, Theotonio 1978: *Fascismo o socialismo. El nuevo caracter de la dependencia y el dilema latinoamericano*. México.

Féliz, Mariano 2018: El subimperialismo brasileño y la integración regional latinoamericana. In: Alcántara Manuel – García Montero Mercedes – Sánchez López Francisco (coords): *Estudios Políticos. Memoria del 56. Congreso internacional de Americanistas*. Salamanca, 625–663.

García, Márquez Gabriel 1978: *A pátriárka alkonya*. Budapest.

Gunder, Frank André 1973: *Lumpenbúrguesía: lumpendesarrollo*. Ediciones Periferia. Buenos Aires.

- Hervainé Szabó Gyöngyvér – Folmeg Márta (szerk.) 2014: *Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában*. Székesfehérvár.
- Kelly, Philip 2007: O pensamento geopolítico do General Meira Mattos. In: *O General Meira Mattos e a Escola Superior de Guerra*. Rio de Janeiro, 17–39.
- Marini, Ruy Mauro 1971: *Sudesarrollo y revolución*. Siglo Veintiuno Editores SA. México.
- Marini, Ruy Mauro 1973: *Dialéctica de la dependencia*. México.
- Marini, Ruy Mauro 1977a: La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo. *Cuadernos Políticos* (12.) 1–20.
- Marini, Ruy Mauro 1977b: Estado y crisis en Brasil. *Cuadernos Políticos* (13.) 76–84.
- Marini, Ruy Mauro 1992: *América Latina: dependência e integração*. São Paulo.
- Marini, Ruy Mauro 2015: *América Latina, dependencia y globalización*. Buenos Aires.
- Martins, Carlos Eduardo 2013: El pensamiento de Ruy Mauro Marini y su actualidad para las ciencias sociales. *Argumentos* (26.) 72. 31–54.
- Meira, Mattos de Carlos 1975: *Brasil – geopolítica e destino*. Rio de Janeiro.
- Moore, Jr. Barrington 1975: *As origens sociais da ditadura e da democracia: senhores e camponeses na construção do mundo moderno*. São Paulo.
- Moore, Jr. Barrington 1966: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston.
- Silva, Moreira Cássio 2011: *O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964)*. Porto Alegre.
- Sotelo, Valencia Adrián 2017: Vigencia del pensamiento de Ruy Mauro Marini y la Teoría Dependencia. *Textos&Contextos* (16.) 1. 29–48. <https://doi.org/10.15448/1677-9509.2017.1.27246>
- Szilágyi István 2015: Kivételes állam, modernizáció és posztdemokrácia Latin-Amerikában. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.): *A 21. század eleji államiság kérdőjelei*. Székesfehérvár, 155–217.
- Szilágyi István 2019: Modernizációs modellek és alternatív stratégiák Latin-Amerikában a XX. században. In: Horváth Emőke – Lehoczki Bernadett (szerk.): *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok. Amerika a XIX- XXI. században*. Budapest, 45–64.

Szilágyi István 2021: Egy modernizációs kísérlet tapasztalatai Brazíliában. João Goulart kormányzásának három éve. *Mediterrán Világ* (50.) 5–26.

Szilágyi István 2022: *Modernizációs stratégiák és kivételes állam Brazíliában (1955–1985)*. Pécs.

Zibechi, Raúl 2018: *Brasil potência. Entre integração regional e um novo imperialismo*. Consequência. 2ª Edição Revista. Rio de Janeiro.